

DE BOER, Minne Gerben. 'Cognate-theorie'. Hoofdstuk 7 van *Woordstudies I. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 4*. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2009. ISBN 978-90-6701-025-2. 143-152.

SAMENVATTING

Dit hoofdstuk geeft een theoretisch kader voor cognate-onderzoek. Het was bedoeld als inleiding voor een werkcollege over vergelijkend Romaans lexicononderzoek.

RIASSUNTO

Questo capitolo dà un quadro teorico per le ricerche sui *cognates* (le parole affini). Era inteso come introduzione a un seminario sul lessico romanzo comparato.

SUMMARY

This chapter gives a theoretical framework for treating cognates. It was intended as an introduction to a seminar on comparative Romance lexicon studies.

KEY-WORDS

Cognates, diachronic 'phonetic laws', synchronic correspondence rules

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies* vormt het vierde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

7. COGNATE-THEORIE*

Over cognates

Ieder taalvergelijkend onderzoek veronderstelt dat er tussen twee talen iets te isoleren is dat globaal gezien gelijk is en dat er dan daarbinnen verschillen optreden. We moeten dus allereerst een domein isoleren waarvan we aannemen dat het voor beide talen iets gemeenschappelijks bevat en vervolgens binnen dat domein laten zien wat wel en wat niet overeenkomt. In dit overzicht gaan we uit van afzonderlijke woorden en onderscheiden daarbinnen vorm en inhoud. Dan zijn er theoretisch vier mogelijkheden:

- a) Vorm en inhoud zijn gelijk.
- b) Vorm is gelijk, inhoud niet.
- c) Inhoud is gelijk, vorm niet.
- d) Inhoud en vorm zijn verschillend.

Geval a. Voorbeelden van paren woorden die qua inhoud en vorm gelijk zijn:

1) In verwante talen:

(1) *acht* in het Nederlands en het Duits.

Opmerking: hierbij gaan we van het schriftbeeld uit: de klank vertoont enig verschil.

(2) *mano* in het Italiaans en het Spaans.

Opmerking: hierbij kiezen we het enkelvoud als vergelijkingsobject; het meervoud loopt uiteen: *le mani* ∞ *las manos*.¹

2) In al of niet verwante talen bij gemeenschappelijke leenwoorden:

(3) *film* in Frans en Italiaans.²

* Dit stuk was de inleiding voor het college contrastieve studie Italiaans-Frans, dat ik in 1987 gehouden heb. Het college werd gegeven door M.G. de Boer (Italiaans) en M. van Willigen-Sinemus (Frans) voor studenten van beide studierichtingen, en omvatte ook andere onderwerpen. Deze tekst is, behoudens enkele stylistische wijzigingen identiek aan de tekst uit 1987; alleen zijn er enkele noten toegevoegd, die als zodanig kenbaar gemaakt zijn door de toevoeging 'noot uit 1997'.

¹ Dit is legitiem: het enkelvoud van het zelfstandige naamwoord, respectievelijk het mannelijk enkelvoud van het adjectief is de niet-gemarkeerde vorm, waarvan de overige door algemene morfologische regels af te leiden zijn. Moeilijker is het om vast te stellen van welke vorm we voor werkwoorden moeten uitgaan. Voor Spaans/Italiaans ligt het voor de hand om de stam te kiezen, zodat bijvoorbeeld *ama* beschouwd kan worden als volmaakt overeenstemmend, ondanks de verschillende infinitiefvorm *amar/amare*. Voor Italiaans/Frans ligt het moeilijker, zie ook noot 5.

² Een vergelijking van *film* in Rey-Debove/Gagnon 1984 en Rando 1987 is overigens interessant. Het Italiaanse woord is morfologisch productiever.

Overigens is het gemakkelijker om hetzelfde leenwoord in twee talen te vergelijken, dan een leenwoord met zijn equivalent in de taal waaraan het ontleend is. *Film* heeft in het Engels meer betekenissen (vergelijk het Franse *pellicule*) aangezien leenwoorden vaak gespecialiseerd zijn in een bepaald domein.³

Geval b. Een voorbeeld van een woordpaar met gelijke vorm, maar verschillende inhoud is *carta* in het Spaans en het Italiaans. Het Italiaanse *carta* 'papier' correspondeert met het Spaanse *papel*; het Spaanse *carta* 'brief' met het Italiaanse *lettera*. Dit zijn de zogenaamde *falsi amici*, waarvoor speciaal gewaarschuwd moet worden omdat de identiteit van vorm een gelijke betekenis suggereert en de leerder hierdoor dus misleid wordt.

Geval c. De inhoud is gelijk, de vorm niet. Voorbeelden voor Nederlands /Italiaans zijn:

(4) *vier-quattro*; *zee-mare*.

Dergelijke voorbeelden zijn er tussen niet-verwante talen bij bosjes te vinden; het probleem is echter om de betekenissen gelijk te houden.

Tussen Frans en Italiaans:

(5) *bouleverser* ∞ *sconvolgere*.

Het voorbeeld is gekozen omdat er geen goed Nederlands equivalent is, zodat het Franse equivalent soms verhelderend kan zijn om de betekenis van het Italiaanse woord te begrijpen, en omgekeerd.

(6) *milieu* ∞ *ambiente*.

Dit is een geval van puristische vervanging. Na Darwin is *milieu* in het Italiaans in verschillende wetenschappen als leenwoord doorgedrongen; door puristische invloed is het in al zijn betekenissen vervangen door de bewuste keuze *ambiente*. Dit soort purisme was in het Italiaans sterk in de fascistische periode; in Frankrijk ook nu nog. Een mini-onderzoekje heeft ons overigens aangetoond dat voor tennistermen - tegen de verwachting - het Frans meer Engels bevat dan het Italiaans.

Geval d. Inhoud en vorm zijn verschillend. In dit geval moeten we het domein vergroten en een heel semantisch veld kiezen, waarbinnen we dan de verschillende opdeling van het veld vergelijken. Voorbeeld:

(7) Italiaans *mente-spirito-animo-anima* tegenover Nederlands *geest-ziel-gemoed*, enzovoort.

Een ander veld dat zich voor een dergelijke vergelijking leent is dat van de werkwoorden van beweging.

Hier zullen we het verder over verwantschap in vorm hebben.

³ Zie in verband hiermee het begrip *densità semantica* van Alinei, geïllustreerd juist aan de hand van het woord *film* in Alinei 1984, pp. 257-258 en 269-270.

Vormverwantschap

Als de talen verwant zijn, dan kunnen we een historische of een synchrone aanpak kiezen. Beide zullen geïllustreerd worden aan de hand van het paar Italiaans *muro* ∞ Frans *mur* (/myR/).

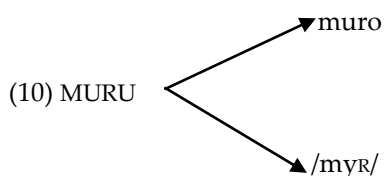
Een historische benadering

We gaan uit van een gemeenschappelijke oorsprong, waarvan we kunnen aannemen dat die in een vroeger stadium van beide talen werkelijk bestaan heeft. In ons geval is het MURU(M), dat wil zeggen de vorm die overgebleven is van de Latijnse accusatief na het verdwijnen van de slot-*m* (gesproken Latijn ongeveer 200 voor Christus).

Op deze vorm zijn 'klankwetten' toegepast, dat wil zeggen formules die een feitelijk historisch proces weergeven, of het resultaat van een reeks historische processen.⁴ Dit zijn:

- (8) voor het Italiaans: - onbeklemtoonde $u \rightarrow o$.
- (9) voor het Frans: - (1) onbeklemtoonde $u \rightarrow \emptyset$
(2) $u \rightarrow y$

In schema:

waarbij de pijlen een historisch proces aangeven.

Een synchrone benadering

We constateren de volgende correspondentieregels:

Regel 1:

- (11) Frans /y/ ∞ Italiaans /u/

Regel 2:

Uitgaande van de constatering dat een typisch Italiaans woord op een klinker eindigt,⁵ is de ruime formulering:

- (12) Frans WOORD ∞ Italiaans WOORD + klinker

⁴ Hierbij gaan we er van uit dat ze in principe zonder uitzondering zijn. Dit is een idealisering van de werkelijkheid, maar het is de basis voor iedere etymologie. Zie hiervoor Alinei 1984, pp. 140-143.

⁵ Dit geldt ook voor werkwoordstammen, zoals

$$[\text{parl}]_{\text{VSt}} \infty [[\text{parl}]_{\text{VR}} + \text{a}]_{\text{VSt}}$$

Hierbij staat VR voor 'verb root' en VSt voor 'verb stem'. De infinitiefvormen zijn respectievelijk:

$$[[\text{parl}]_{\text{st}} + \acute{e}]_{\text{INF}} \infty [[[\text{parl}]_{\text{R}} + \text{a}]_{\text{st}} + \text{re}]_{\text{INF}}$$

Als we weten dat het woord mannelijk is, kunnen we een nadere precisering geven, namelijk:

$$(13) \text{ Frans [+m]} \infty \text{ Italiaans} \begin{cases} -o \\ -e \end{cases}$$

Samengeklapt wordt dit:

$$(14) \text{ Frans WOORD} \infty \text{ Italiaans WOORD} \begin{cases} + -o \\ + -e \end{cases} \\ [+m]$$

Het teken ∞ staat voor: *correspondeert met*. Het betreft hier redundantieregels, die in principe psychologische waarde hebben voor taalgebruikers in een tweetalige situatie: ze vatten intuïtieve oordelen over verwantschap samen.

Ten aanzien van de betreffende woorden hebben we nu de correspondentie:

$$(15) /myR/ \infty \text{ muro}$$

die bestaat op grond van de genoemde twee⁶ regels, met andere woorden het bestaan van de correspondentieregels vormt het bewijs van de verwantschap. De woorden zijn *cognates*⁷ op grond van een stel correspondentieregels.

We kunnen nu de correspondentie zien als een instructie om van de ene taal naar de andere te komen. Onze formule wordt dan:

$$(16) /myR/ \leftrightarrow \text{muro}$$

waarbij de dubbele pijl aanduidt dat we elk van beide talen als uitgangspunt kunnen nemen. Terwijl de formule als correspondentieregel symmetrisch was, wordt ze nu als didactische instructieregel asymmetrisch: vanuit het Italiaans is het Frans voorspelbaar,⁸ vanuit het Frans is het Italiaans niet voorspelbaar (vanwege de dubbele keuzemogelijkheid in correspondentieregel (14): *-e* of *-o*). Een dergelijke asymmetrie komt veel voor: zo kun je van een Italiaans woord met dubbele medeklinker voorspellen dat het Spaans er maar één heeft, maar niet omgekeerd.

NB Andere situaties waarin redundantieregels optreden hebben hetzelfde effect. Het betreft:

(a) morfologische afleidingsregels, bijvoorbeeld Ital. beroepsnamen gaan uit op *-aio*;

⁶ Ik heb hierbij voor het gemak de correspondentieregel $r \infty R$ verwaarloosd, evenals trouwens bij de historische aanpak.

⁷ *Cognate* is hierbij gedefinieerd als 'synchroon verwant'. Oorspronkelijk werd de term gebruikt voor historisch verwante woorden.

⁸ Voorspelbaar, maar wel met de restrictie dat redundantieregels niet verplicht zijn. De formule voorspelt dus een waarschijnlijk woord, met andere woorden geeft de leerder een mogelijkheid het woord te raden.

(b) regels voor onregelmatige werkwoorden, bijvoorbeeld een werkwoord op *-gere* heeft een deelwoord op *-to* (*leggere* ∞ *letto*). Deze regels hebben een beperkte voorspellende waarde en zijn psychologisch reëel,⁹ hetgeen bijvoorbeeld blijkt uit fouten bij de taalverwerving door kinderen.

In het voorafgaande werd de correspondentie geformuleerd op klankniveau. We kunnen ook van de schrijftaal uitgaan: dan krijgen we de volgende equivalentie:

(17) *mur* ∞ *muro*

In dit geval werkt alleen correspondentieregel (12). Over het algemeen zal de set correspondentieregels voor de schrijftaal anders zijn dan die voor de gesproken taal.¹⁰

Een dergelijk onderzoek is verricht door Van Wesemael 1983 voor Frans en Nederlands en door De Beer/Van Eupen 1984 voor Italiaans en Nederlands. Het doel was hier het bevorderen van een leerstrategie. Onderzoek naar correspondenties in de gesproken taal is zinnig als het gaat om de productie van woorden.

Let wel dat de combinatie van richting en taalregister voor elk paar talen vier verschillende types cognate-onderzoek opleveren.

Waarom zijn er cognates?

Contrastieve woordstudies bij talen met gemeenschappelijke oorsprong kunnen de totale woordenschat betreffen. Als de talen verschillende oorsprong hebben, dan komen alleen de leenwoorden in aanmerking voor een vergelijkende vormanalyse. Ook bij leenwoorden kan het onderzoek historisch gericht zijn: dan valt de aandacht op het moment van binnenkomst in de taal. Als het daarentegen synchroon gericht is, dan valt de aandacht op de herkenbaarheid.

Contrastief leenwoordonderzoek voor Frans/Italiaans kan betrekking hebben:

a) op woorden die van de ene taal naar de andere zijn overgegaan. Voorbeelden:

(18) Frans → Italiaans: *mangiare, parlare* (in plaats van oud-Italiaans *manicare* of *favellare*).

(19) Italiaans → Frans: *soldat* (in plaats van oud-Frans *soudoyer*).

De bron voor dit soort onderzoek is Hope 1971.

b) Gemeenschappelijke ontleningen in beide talen. Bijvoorbeeld uit het Latijn ('mots savants' of 'parole dotte'), of uit het Engels. Beide onderwerpen lenen zich uitstekend

⁹ Noot van 1997: in het interessante boek van Douglas R. Hofstadter, *Le ton beau de Marot*, waarin correspondenties tussen talen het centrale thema vormen (met name bij het vertalen van poëzie), geeft de auteur enkele voorbeelden van dergelijke 'psychologische' correspondenties uit zijn eigen taalleerpraktijk. Een leuk voorbeeld is dat hij tegen zijn (half Italiaans opgevoede) kinderen zegt: *Guarda, le rondini mangiano le mucche*, en pas later merkt dat hij 'vliegen' had bedoeld en niet 'koeien', wat het Italiaanse woord betekent. De equivalentie was *mouches* ∞ *mucche*, zoals *vaches* ∞ *vacche*.

¹⁰ Dit is het duidelijkst bij twee regionale varianten van dezelfde standaardtaal, waarbij de set schrijftaalcorrespondenties (bijna) leeg is, maar de set spreektaalcorrespondenties heel omvangrijk kan zijn.

voor contrastieve studies, vooral na het verschijnen van Rando 1987, dat voor het Italiaans veel materiaal biedt.

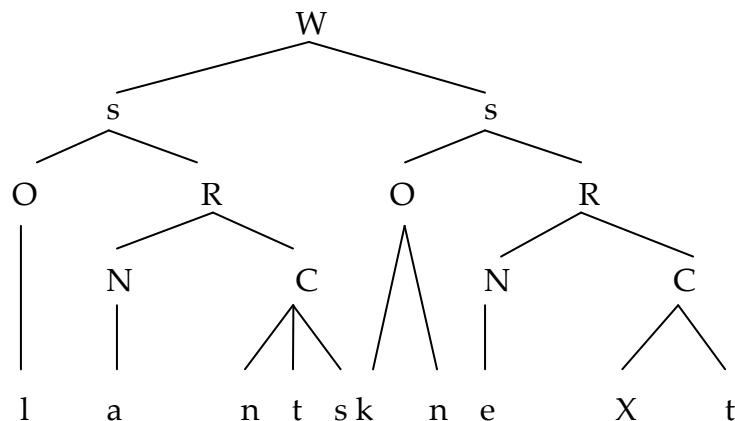
NB Een algemeen overzicht van de problematiek van beïnvloeding tussen talen wordt gegeven in Gusmani 1987.¹¹

Uitweiding over leenwoordstudies.

Men kan leenwoorden bestuderen vanuit verschillend gezichtspunt, namelijk historisch-cultureel, formeel en semantisch.

Historisch-cultureel gaat het om vragen als de behoefte aan leenwoorden (onder andere met betrekking tot nieuwe begrippen die met het buitenland geassocieerd worden, of uit 'snobisme', d.w.z. ter aanduiding van verschillen in register), de verschillende ontvankelijkheid voor leenwoorden van de verschillende talen, kwesties van datering, enzovoort. Formeel gezien is de vraag interessant hoe het woord wordt aangepast aan het fonologisch systeem van de nieuwe taal. Semantisch gezien interesseren we ons voor de plaats van het leenwoord in het nieuwe systeem, kwesties van synonimie tussen het leenwoord en bestaande woorden, en het verschijnsel van de *doublets/doppioni* (ook *allotropi* genoemd), d.w.z. specialisatie van betekenis bij geringe vormverschillen.

Het volgende voorbeeld kan een indicatie geven van de relatie tussen leenwoordstudie en fonologie. Het betreft het woord voor Zwitserse of Duitse huurlingen uit de 16e/17e eeuw, nl. *lansquenets* of *lanzicheneccchi*.¹² De basis van de ontlening is in beide gevallen *Landsknecht*. Vgl. de volgende weergave van de syllabestructuur in het oorspronkelijke woord:

Hierbij staat *W* voor 'woord', *s* voor 'syllabe', *O* voor 'onset', *R* voor 'rhyme', *N* voor 'nucleus' en *C* voor 'coda'. Het probleem wordt gevormd door de zware consonant-

¹¹ Voor de vormovereenkomsten tussen Italiaans en Nederlands heb ik een uitvoerig kader opgesteld in De Boer 2004, waarin het begrip internationalisme centraal staat.

¹² Het Franse woord is misschien niet algemeen bekend (het staat niet in de DFC), maar het Italiaanse komt uitgebreid voor in de *Promessi Sposi* van Manzoni. Noot van 1997: sindsdien komt het ook voor in de beroemde historische roman van Vassalli, *La Chimera*, waarin de hoofdpersoon op een gegeven moment danst met de *lanzi*.

clusters, die niet acceptabel zijn in de ontvangende talen (vergelijk de syllabe-structuur van de beide talen). De middelen om het probleem te verhelpen zijn (1) vereenvoudiging van de clusters, (2) invoeging van extra klinkers, dus het creëren van extra lettergrepen: de overblijvende consonanten worden dan zo nodig naar de nieuwe lettergrepen overgeheveld. Vgl. *lã-skə-ne* en *lan-f̃si-ke-nek-ko*. Leenwoordstudies geven onafhankelijk materiaal ten behoeve van de bestudering van de fonologische structuur van een taal.

Een recent voorbeeld is de behandeling van het woord *autobus*.

(20) Frans: o-to-'bys.

(21) Florentijns Italiaans: au-to-'bus-se.

(22) Modern standaard-Italiaans: 'au-to-bus.

In het laatste geval heeft het woord twee gemarkeerde kenmerken die het als leenwoord kenschetsen, namelijk een finale medeklinker en het antepenultiem accent.

Een historisch voorbeeld met morfologische implicaties is de Italiaanse receptie van het Oudfranse woord *legier* (/ledʒer/). Het probleem is de keuze van de slotklinker. Volgens de Concordans op Boccaccio (Barbina 1969) komen alle drie mogelijkheden voor, namelijk *-o*, *-e*, en *-i* (de laatste als bijwoordvorm in *di leggieri*, naast *di leggiera*). Uiteindelijk heeft de taal gekozen voor *leggero*. Deze keuze is niet automatisch, zoals men kan zien uit het verschillende gedrag van *pensiero* en *mestiere* (uit Oudfrans *pensier* en *mestier*).

Suggesties voor onderzoekjes:

1. (Synchrone benadering). Probeer vast te stellen wat de correspondentieregels zijn tussen Frans en Italiaans en wat hun rendement is. Het te gebruiken materiaal zou kunnen bestaan uit het basiswoordenboek van Baldelli/Mazzetti (BM), of eventueel een woordsoort hieruit, waar de Franse equivalenten al genoemd zijn. (Een vergelijkbaar onderzoek over Spaans/Italiaans met de ongeveer 800 zelfstandige naamwoorden van BM als basis leverde een 20-tal regels op; zie hoofdstuk 8 van deze bundel).

Het belang van het vaststellen van deze regels is:

1) Door meer regels aan te nemen vergroot men het aantal cognates (voor Spaans/Italiaans van een achtste naar zeven achtste van de onderzochte woorden).
2) De verschillen kunnen gewogen worden, aan de hand van het aantal toegepaste regels. De zwaarste gevallen in het bedoelde onderzoek, nl. *azúcar-zucchero* en *reloj-orologio* bleken ongeveer zes regels te impliceren.
3) Door met regels te werken kan men het betekenislement uitschakelen, want de regels voor de duidelijke gevallen geven ook resultaten voor de dubieuze gevallen. Dit is van belang voor het *falsi-amici*-onderzoek.

2. Een meer gericht onderzoek naar *falsi amici*, hetzij op grond van de basiswoordschat van BM, hetzij als kritische beschouwing van bestaande *mots-pièges*-boekjes, die meer intuïtief zijn opgesteld (waarschijnlijk op grond van foutenanalyses van

'thèmes' en 'versions'), vergelijk Brousous 1972. Algemene aanbeveling: beperk het aantal betekenissen dat in beschouwing genomen wordt, met uitsluiting van verouderde of gespecialiseerde betekenissen. Het voorbeeld van Brousous: Italiaans *eco* 'echo', Fr. *écot* 'bijdrage', is geen serieus voorbeeld van *falsi amici*, aangezien *écot* een verouderd woord is (volgens DFD).¹³

3. Onderzoek van de formele aspecten van leenwoorden.

a) Nagaan van de formele eigenschappen van bekende ontleningen.

b) Vergelijken van het gedrag van latinismen of anglicismen in beide talen wat betreft hun formele aspecten.

4. Onderzoek naar de omvang van leenwoordreceptie. Dit kan gebeuren door middel van een deelonderzoek in een bepaald semantisch domein, bijvoorbeeld terminologie van het voetbal, de ruimtevaart of de economie.

¹³ Noot van 1997: in het tijdschrift *Italienisch* wordt als een soort vervolgverhaal een overzicht gegeven van de *falsi amici* Duits-Italiaans. Trouwens de uitgeverij Zanichelli heeft voor de voornaamste moderne talen valse-vriendenwoordenboeken.

Bibliografie¹⁴

- Alinei, Mario. *Lingua e dialetti: struttura, storia e geografia*. Bologna: Il Mulino, 1984.
- Baldelli, Ignazio & Alberto Mazzetti. *Vocabolario minimo della lingua italiana*. Perugia: Guerra, 1974.
- Barbina, Alfredo. *Concordanze del "Decameron"*. Firenze: Giunti/Barbèra, 1969.
- Beer, Pam de & Marian van Eupen. 'Italiaans-Nederlandse cognates'. *Levende Talen*, 395 (1984).
- Boer, Minne G. de. 'Internationalismen en woordenschatvergelijking: hoe pakt dat uit voor het Italiaans en het Nederlands?' *Incontri*, 19/1 (2004): 41-51
- Brousseau, Monique. *Les mots-pièges de la version italienne et leurs analogues dans le thème*. Paris: Roudil, 1972.
- DFC = Jean Dubois et al. *Dictionnaire du français contemporain*. Paris: Larousse, 1966.
- Gusmani, Roberto. *Interlinguistica*, in Romano Lazzeroni (red.). *Linguistica storica*. Roma: La Nuova Italia Scientifica, 1987: 87-114.
- Hofstadter, Douglas R. *Le Ton beau de Marot: In Praise of the Music of Language*. s.l.: HarperCollins: BasicBooks, 1997.
- Hope, T. E. *Lexical Borrowing in the Romance Languages*. Oxford: Blackwell, 2 delen, 1971.
- Petralli, Alessi. 'Tendenze europee nel lessico italiano: Internazionalismi: problemi di metodo e nuove parole d'Europa', in Bruno Moretti, Dario Petrini & Sandro Bianconi (red.). *Linee di tendenza dell'italiano contemporaneo (=SLI 33)*. Roma: Bulzoni, 1992: 119-134.
- Rando, Gaetano. *Dizionario degli Anglicismi nell'Italiano postunitario*. Firenze: Olschki, 1987.
- Rey-Debove, Josette & Gilberte Gagnon. *Dictionnaire des anglicismes*. Paris: Robert, 1984.
- Vassalli, Sebastiano. *La chimera*. Torino: Einaudi, 1992.
- Wesemael, Truus van. 'Les mots dits 'cognates' dans l'apprentissage du français par les néerlandophones' *Recherches de linguistique française d'Utrecht*, 2 (1983): 19-27.

¹⁴ Noot van 1997: er is in Duitsland onderzoek gedaan naar *cognates*, met een zekere theoretische verdieping. Van dit onderzoek vinden we een echo in een Italiaans artikel van Petralli 1992, waarin ook verdere bibliografische verwijzingen te vinden zijn. Zie ook De Boer 2004 voor een oordeel over de theorie in kwestie.